

УДК 94(292.452+282.247.32) – “2/3”(043.3)

Олександр Дзиговський

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ САРМАТІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

У статті аналізуються праці ХІХ – першої третини ХХ століття, в яких розглядається історія сарматів Північного Причорномор'я. Наводиться огляд думок, що характеризуються концептуальним підходом до відтворення історії цих номадів у дослідженнях даної проблеми.

Незважаючи на те що “Трактат о двух Сарматиях” Мацея Меховського побачив світ ще у 1517 р., концептуальний підхід до відтворення історії іраномовних сарматських племен, що мешкали у північнопричорноморських степах, в дослідженнях даної проблеми намітився набагато пізніше. Розглядаю останніх цілком справедливо буде розпочати з праць Н. М. Карамзіна, оскільки саме він вперше навів, хоча дуже стислий і практично без хронології, але все-таки загальний нарис історії сарматів. В першому томі своєї “Истории государства Российского” дослідник, зокрема, зазначає, що сармати стають добре відомими з початку християнського літочислення, коли римляни, зайнявши Фракію і області по Дунаю, мали нещастя «надбати» їхнє сусідство. Автор вважав, що сармати панували від Азовського моря до берегів Дунаю і складалися з двох головних племен – роксоланів та язигів. Перші затверджуються поблизу Азовського і Чорного морів, а другі – дуже швидко мігрували в Дакію, на береги Тиси та Дунаю. Могутність роксоланів та язигів була суттєво підірвана в результаті Маркоманських війн, коли вони, переможені імператором Марком Аврелієм втрачають свою силу. Однак і після цього, згідно з М. М. Карамзіним, вказані сарматські племена, кочуючи в “південній Росії” та на берегах Тиси ще довго турбували римлян своїми набігами. Майже одночасно з роксоланами і язигами стають відомими ще одні сарматські племена – алани, які тоді мешкали в “південно-східній Росії”, але, згодом, частково зайняли і Тавриду. Завершується історія сарматів, зокрема, роксоланів, на думку Н. М. Карамзіна, за часів гунів, коли вони зміщуються з останніми, або під загальною назвою сарматів, разом з язигами були розселені римлянами у їхніх провінціях, де ці племена, склавши з готами один народ взагалі втрачають своє ім'я. Алани ж, з'єднавшись з вандалами та свемами проникають за Рейн, і навіть за Піреней, в Іспанію та Португалію¹.

П. Й. Шафарик, ґрунтуючись на свідченнях Гіппократа, Ефора, Псевдо-Скілака, Євдокса Кнідського, припускав, що сармати починають проникати західніше Дону і селитися на землях скіфів “невдовзі після Геродота”. На думку дослідника, в III ст. до н.е. ці кочовики підкорили собі не лише землі царських скіфів на Донці, але й під ім'ям сайїв, які були гілкою сарматів, просунулися впритул до Дніпра. На початку I ст. до н.е. в цьому регіоні, під власним ім'ям

¹ Карамзин Н.М. История государства Российского. Т. I. – Тула, 1990. – С.59 – 60, 62.

з'являються роксолани. Територію між Дніпром і Дунаєм, вважав автор, сарматські племена займають лише після розгрому Ольвій гетамі, тобто після середини I ст. до н.е., коли останні поступово втратили свій контроль над даним регіоном. За П. Й. Шафариком, вже на початку I ст. н.е. в причорноморських степах з'являються алани, яких підкорили та змішались з ними готи, що з'являються тут наприкінці II або на початку III ст.н.е. Інша ж частина причорноморських аланів, з'єднавшись з вандалами проникають спочатку в Паннонію, а потім вже в Галлію, Іспанію й Африку².

Дещо відмінною від попередніх і навіть до певної міри, оригінальною є точка зору Д. Я. Самоквасова, стосовно історії сарматів Північного Причорномор'я. На думку дослідника, після поразки Атея у війні з Філіппом Македонським, скіфська держава значно слабше. Дану політичну ситуацію якнайкраще використовують сармати, що мешкали тоді на великій території між Доном, Азовським морем, Північним Кавказом, Каспійським морем і Волгою, які “потокм ринули” у межі “Царської Скіфії”, де й засновують нову сарматську державу під верховенством роксоланів, між Доном і Дніпром. У II ст. до н.е. сарматські племена під іменами бастарнів, роксоланів і язигів, просунувшись у межі “давньої Скіфії”, з'єднуються тут з місцевими скіфськими племенами наддунайських областей і гето-даками та утворюють великий політичний союз під ім'ям царства гетів або даків. При цьому, під “давньою Скіфією” автор розуміє територію між нижніми течіями Дунаю і Дністра. Починаючи з цього часу (II ст. до н.е. – О.А.) гето-дакійське царство “висуває” в області Фракії, Римської імперії та Германії військові скіфо-сарматські дружини під іменами скіфів, сарматів, бастарнів, роксоланів, язигів, гетів і даків. Після завоювання римлянами “давньої Скіфії” і гето-дакійського царства, племена скіфо-сарматського походження мігрують з придунайських територій у центральні області Європи і на схід, де стають відомими європейській історії під назвою слов'ян³.

Припущення П. Й. Шафарика стосовно ранньої появи сарматів у північнопричорноморських степах було підтримано В. В. Латышевим, який, проаналізувавши дані письмових джерел та свідчення епіграфічних документів античних полісів Північно-Західного Понту, прийшов до наступного висновку. “...Передові орди Савроматів під ім'ям тісаматів і савдаратів до середини III ст. до Р.Х. встигли вже пройти далеко уперед від Танаїда та міцно закріпитися серед скіфів в степах, що простяглися на захід від Гіпаніда. При цьому не заважає додати, що при даному поступовому просуванні савроматів на захід частина їх завжди залишалася позаду, так, що ще за часів Тіберія савромати продовжували мешкати по берегах Танаїда». Автор приділив увагу і проблемі походження савів, які, як і тісамати та савдарати, також згадуються в ольвійському декреті на пошану Протогена. В даному питанні, він повністю погодився з думкою видатного епіграфіста середини XIX ст. А.Бека, який вважав цю народність савроматами або спорідненими їм меотійцями⁴.

Приблизником концепції раннього проникнення сарматів на захід був і О. С. Лапш-Данилевський, який припускав, що ці кочові племена, перейшовши в IV ст. до н.е. кордон між Європою та Азією, відтісняють скіфів на північ або північний

² Шафарик П.И. Славянские древности. – Т.1. – Кн.2. – М., 1848. – С.18, 19, 108 – 111, 131, 134.

³ Самоквасов Д.Я. История русского права. – Вып.П.:Происхождение славян. Происхождение русских славян. – Варшава, 1884. – С. 75-76, 81 -85; Його ж. Могила Русской земли. – М., 1908. – С. 146, 270.

⁴ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. – С.Пб., 1887. – С. 86, 88, 89, 91.

захід, і до I ст. до н.е. захоплюють територію між Доном і Дністром. Поступово просуваючись у західному напрямку окремі сарматські племена, на думку автора, вже в I ст. до н.е. займали обидва береги Дунаю “заходили у Фракію і змішувалися там з бастарнами і фракійцями”. Пізніше, в I ст. н.е., деякі сарматські племена, зокрема роксолани, займали Мезію⁵.

М. С. Грушевський, посилаючись на датування ольвійського декрету на пошану Протогена III чи II ст. до н.е. вважав, що в ці часи західні степи перебували в руках нових сарматських орд – сайів, тісаматів і савдаратів. В I ст. до н.е., припускав дослідник, сармати досягли Дунаю, оскільки славнозвісний давній географ Страбон, наводячи свою мапу розміщення сарматських племен язигів, царських і роксоланів між Істром і Танаїсом, опирався на джерела саме цього часу. В даний період на правобережжі Дніпра панівною сарматською ордою були язиги, політичний статус яких після перекочки останніх в середині I ст.н.е. в межиріччя Дунаю та Тиси, займають роксолани або “Білі Алани”.

В I ст. н.е. в цьому регіоні з'являються і алани, які трохи пізніше панували на величезній території від Дунаю до середньоазійського межиріччя. В результаті еспансії германців із заходу і гуннів зі сходу в I–III ст. н.е. європейські алани змушені були мігрувати в західному напрямку, розподілившись на дві частини. Перша з них, з'єднавшись з вандалами і свевами завершує свій маршрут в Північній Африці, а друга – після занепаду гунської держави переходить кордон Візантії й осідає в Нижній Мезії.

Однак найцікавішою, на наш погляд, є теза М.С. Грушевського про те, що перша сарматська міграція на захід була наслідком саме тих подій, які мали місце на землях, розташованих далеко на схід від території майбутнього мешкання цих кочовиків. “Дуже правдоподібно, що сей новий натиск іранських орд (автор має на увазі сарматів – О.А.) був наслідком переворотів в передній Азії, котрі дали себе знати zarazом в землях на півдні від Каспійського моря. Натиск сей тривав дуже довго. Коли перші симптоми його могли ми констатувати вже в V (найдаліше в IV) ст., то викликаний ним рух сягнув кілька століть, поки нові народні потоки не витиснули зовсім сю іранську людність з наших степів”⁶.

Серйозної уваги заслуговують дослідження Ф. О. Брауна, який підтримуючи думку своїх попередників про сарматську належність племені сайів, які згадуються в протогенівському декреті, обґрунтував її ще й лінгвістичним аналізом імен “сай” та “Сайтафарн”. Більше того, автор схильний був бачити в сайях ольвійського декрету на пошану Протогена царських сарматів, яких відмічає і Страбон, даючи свою мапу розміщення сарматських племен між Істром і Танаїсом. Дослідник не наводить конкретної дати, до якої, на його погляд, належить ця діатеса давнього географа, але зазначає, що вона відображає політичні реалії, які склалися в Північному Причорномор'ї до початку християнського літочислення. Сарматськими народностями, на думку Ф. О. Брауна, слід також вважати тісаматів і савдаратів ольвійської псефідими на пошану Протогена, яку він датував самим початком II ст. до н.е.

⁵ Лаппо-Данилевский А. Древности кургана Карагодеуашх как материал для бытовой истории прикубанского края в IV – III вв. до Р.Х. // МАР. – 1894. – №13. – С. 102, 103.

⁶ Грушевський М.С. Історія України – Русі. – Т.1. – Львів, 1898. – С. 59, 60, 62, 63.

Автор припускав, що язиги, яких спочатку Страбон згадує на Південному Бузі, а потім Овідій - на Нижньому Дунаї, переселяються на захід, в долину Тиси в другій чверті I ст. н.е., і з цього часу на землях між Карпатами та Дніпром панують роксолани. В III ст. н.е. в Північному Причорномор'ї в ролі «політичного лідера» їх змінюють алани, які через певний час змішуються тут з готами та іншими германськими племенами і згодом, разом з останніми беруть участь у Великому переселенні народів.

Дуже цікавими є спостереження Ф. О. Брауна щодо етимології етноніму «сірмати», який відомий з письмових джерел IV ст. до н.е. (Псевдо-Скілак, Євдокс Кнідський). Дослідник не виключав можливості, що корінь назви народу «сірмати» походить від слова «сайріма», яким в Авесті позначені «країни, що лежать на заході». Саме так, на думку автора, повинні пояснюватися «*Sarmatae*» Плінія Старшого, які є крайньою західною народністю «у довгому ряді, що тягнеться від пониззя Амудар'ї вглиб Бактріани». Якщо перенести цей висновок на європейських сірматів Псевдо-Скілака та Євдокса Кнідського, продовжує далі дослідник, то, насамперед необхідно зазначити, «що вони не можуть бути скіфською ордою, оскільки опинилися б тут на крайньому сході своєї області. Не можуть вони також співпадати з сарматами (автор має на увазі савроматів – О.Д.) взагалі, оскільки двоїстність найменування сама по собі неймовірна. Скоріше вони могли бути передовим загonom сарматів у їхньому русі на захід».

Підійшовши дуже близько до розуміння під етнонімом «сірмати» нової іраномовної народності, яка з'являється західніше Дону в IV ст. до н.е. з віддалених східних територій, Ф.О. Браун, на жаль, у подальшому, так і не розвив цієї тези. Вважаючи, що розуміти під сірматами сарматів, що зайняли західні землі було б до певної міри натяжкою, оскільки таке розуміння «припускає скоріше деяку давність захоплення земель», тоді як виразні сліди перебування сарматів в Європі, на думку дослідника, з'являються лише з II ст. до н.е., Ф.О. Браун врешті-решт заключає, що сірмати не мали нічого спільного ні зі скіфами, ні з сарматами, а «складали крайню південну частину фінських будинів».

Необхідно відзначити також і цікаву думку автора про те, що під назвою «тірагетів», яких Страбон розміщує за «тетьською пустелею», потрібно розуміти або залишки колишнього скіфського населення, або нову сарматську орду, оскільки ця назва «легко пояснюється із скіфо-сарматської мови як **turagā-thā*, тобто мешканці берегів Тіраса». При цьому Ф. О. Браун проводить дуже вдалу паралель між «тірагетами» Страбона і «тірагетами-сарматами» Клавдія Птолемея¹.

Єдиним, хто поставив під сумнів сталу точку зору про поступове пересування сарматів на захід і витіснення ними скіфів, що склалася в науковій літературі на той час, був Ю. А. Кулаковський. Посилаючись на свідчення письмових джерел, передусім Геродота, дослідник вважав, що заміна скіфів сарматами на території Північного Причорномор'я була в значній мірі лише «змінною номенклатури, а не наслідком витіснення однієї народності іншою».

Звітку Страбона про населення північночорноморських степів, і, зокрема, про сарматські племена між Істром і Борисфеном, Ю. А. Кулаковський датував часом Мітрідатових війн з Римом, при цьому, під Борисфеном він розумів

¹ Браун Ф.А. Разыскания в области готто-славянских отношений. – С.Пб., 1899. – С. 85-87, 90-99, 112, 119.

Південний Буг, а під сарматами “царськими” - роксоланів. На думку автора, в цей період сармати вже повністю займали степи Північного Причорномор'я і західним кордоном основної території їхнього розселення був Нижній Дунай.

Переселення язигів на Велику Тиську рівнину, дослідник відносив до початку I ст. н.е, а появу аланів в Нижньому Подунав'ї – до часів імператора Нерона. Останні, на його погляд, наприкінці II ст. н.е. були посунуті з південноруських степів готами, і беруть участь спочатку в Маркоманських війнах на Середньому Дунаї, а згодом, в “скіфських” або “готських” походах².

Якісно новий етап у сарматознавстві пов'язаний з працями видатного російського дослідника М.І. Ростовцева, яким вперше було не лише науково обгрунтовано концепцію сарматського завоювання Північного Причорномор'я, але й виділено на підставі матеріалів оренбурзьких курганів, археологічні сарматські старожитності. За М.І. Ростовцевим, починаючи з IV ст. до н.е. з Азії знову починають рух на захід іранські кочові племена. Це були сармати, яких дослідник різко відрізняє від савроматів Геродота. Вони рухаються зі сходу низкою сильних племінних груп: “спочатку язиги, потім роксолани, сіраки та аорси, і нарешті останніми йдуть могутні алани”. Саме язиги, роксолани, аорси та сіраки до II ст. до н.е. на підставі “цілком достовірних свідощів” витіснили скіфів вглиб Криму та затвердились на всьому просторі царства останніх. На заході, впритул до Дунаю мешкали язиги, а роксолани займали територію між Доном і Дніпром. Сіраки розташовувалися вздовж течії Кубані, ближче до Тамані та Північного Кавказу, а аорси – північніше, впритул до Дону. На думку дослідника, кожне з цих сарматських племен жило своїм окремим життям, і єдиної держави вони не склали. Пізніше, з'являються алани, які, “починаючи з епохи Римської імперії, покрили своїм ім'ям інші сарматські племена”, і які “повільною але могутньою лавиною” рухаються поступово все далі і далі на захід⁷.

Своєрідним підсумком багаторічних роздумів М. І. Ростовцева над історичними долями сарматських племен став нарис їхньої історії, написаний дослідником в еміграції для видання Cambridge Ancient History⁸.

Його основні положення зводяться до наступного. Назва “сармати” вперше з'являється в античній письмовій традиції наприкінці IV ст. до н.е. у формі “сірмати” (Псевдо-Скілак, Євдокс Кнідський). Ця ж сама назва, трохи змінена на “сармати” була використана більш пізніми істориками та географами, зокрема Полібієм, та античними авторами, праці котрих були джерелами для Страбона, як соціальна позначка для групи племен, “неідентичних савроматам Геродота”. Останні, як вважав М. І. Ростовцев, можливо з'являються в результаті міксації іранських та меотських племен.

² Кулаковский Ю.А. Аланы по сведениям классических и византийских писателей. – К., 1899. – С. 1-7, 9, 15-17.

⁷ Ростовцев М.И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма// МАР. – 1918. - №37. – С. 1-81; Його ж. Эллинизм и иранство на юге России. – Петроград, 1918. – С. 127 – 129; Див. також: Полин С.В. М.И. Ростовцев о сарматском завоевании Северного Причерноморья и современное состояние проблемы// Скифия и Боспор. – Новочеркасск, 1989. – С. 121 – 123; Його ж. От Скифии к Сарматии. – К., 1992. – С. 12 – 15.

⁸ Зуев В.Ю. О первом сборнике работ академика М.И. Ростовцева// ПАВ. – 1993. - №5. – С. 7.

Порівнявши ранні повідомлення античних письмових джерел про племена язаматів або іксіматів, сарматів та язигів, дослідник не виключав можливості ототожнення язигів з язаматами. На думку автора, на початку II ст. до н.е. язамати були витіснені зі своєї території поблизу Азовського моря і згодом – завоюють частину степів між Доном і Дніпром. Деякий час вони відіграють тут досить активну роль, особливо у житті пізньоскіфського царства, але потім, наприкінці II ст. до н.е. знову мігрують на захід. Оскільки язамати, продовжує далі М. І. Ростовцев, були частиною савроматів, котрих добре знає рання антична письмова традиція, вони відповідно першими і одержали назву сарматів. Ця міграція язаматів була ймовірно викликана появою у “південній Росії” іранських племен, які силою-силенню рухались на захід, і які теж одержали ту ж саму загальну назву сармати.

З точки зору М. І. Ростовцева, письмові джерела, що були використані Страбоном, відзначають дві групи цих племен – одну на заході, іншу на сході, у степах Північного Кавказу. Перша з цих двох груп сарматських племен згадується Артемідором Ефеським і Посидонієм, коли вони наводять свої мапи розселення народів північно-західного узбережжя Чорного моря та істориками Мітрідата, друга – з'являється в античній письмовій традиції, пов'язаній із завоюваннями Помпея на сході. В першій групі іранських племен провідна роль належала роксоланам, які витіснили язигів з колишніх місць їхнього мешкання між Доном та Дніпром, і які перебуваючи тут брали активну участь у Мітрідатових війнах в Криму. Друга група іранських племен складалася переважно із сіраків та аорсів. Сіраки займали південно-східну частину степів Північно-Західного Кавказу, і мешкали на цій території майже до самого кінця II ст. н.е. Що стосується аорсів, то регіон їхнього мешкання дослідник не окреслює, але зазначає, що після I ст. н.е. вони не згадуються в жодному історичному або географічному джерелі, а замість них, як провідне сарматське плем'я, виступають вже алани.

З появою аланів, а можливо і під їхнім натиском, язиги та роксолани мігрують на захід. Перші, пройшовши країну даків, зайняли область між Тисою і Дунаєм, а другі – залишившись у західній частині причорноморських степів стали репрезентувати собою постійну небезпеку для Риму на Нижньому Дунаї. В III ст. н.е., на думку М. І. Ростовцева, алани змішуються з германськими племенами, які поступово зайняли долину Дніпра, та входять до складу гето-аланського царства на “півдні Росії”. Ставши таким чином найближчими сусідами римлян, вони брали участь у більшості походів готів, свевів та вандалів проти імперії⁹.

Як бачимо, в працях М. І. Ростовцева мають місце, певною мірою, різні погляди на історію сарматів взагалі і Північного Причорномор'я зокрема. Оцінюючи в цілому внесок автора в дослідження проблеми, що нас цікавить, і відаючи належне його безперечно найширшій ерудиції та науковій інтуїції, авторитету як дослідника, вочевидь, все ж таки слід погодитися з думкою С. В. Поліна про те, що М. І. Ростовцев ніколи не систематизував своїх поглядів відносно історії сарматських племен¹⁰. Оскільки, дійсно, дуже важко зрозуміти, чому в двох, написаних практично одночасно, працях М.І. Ростовцева, поява сіраків в степах Північно-Західного Кавказу, навіть з урахуванням певного

⁹ Ростовцев М.И. Сарматы// ПАВ. – 1993. - №5. – С. 91, 92, 93.

¹⁰ Полин С.В. М. И. Ростовцев о сарматском завоевании. ... – С. 122; Його ж. От Скифии к Сарматии. – С. 15.

застереження дослідника, визначається ним в одному випадку кінцем IV ст. до н.е., в іншому – другою половиною II ст. до н.е.¹¹.

Підводячи підсумки викладеному, необхідно зазначити, що в XIX – 30-х рр. XX ст. серед дослідників на підставі вивчення, у переважній більшості, письмових та епіграфічних джерел, склалася досить стала думка про відносно ранню, щонайменше вже наприкінці IV ст. до н.е., появу сарматів у степах Північного Причорномор'я, де ці племена (саїї, роксолани, язиги та алани) в різні історичні періоди, змінюючи одне одного, мешкали на даній території аж до появи тюркомовних гунів у зазначеному регіоні.

Oleksandr Dzygovs'kyi

The Sarmatians of the Northern Black Sea Coast region in the historical works of XIX – the first third of XX c.

In the article the works of XIX – the first third of XX centuries are analyzed, in which the history of the Sarmatians of the Northern Black Sea Coast region is considered. There is the review of the thoughts there, which are characterized by the conceptual approach to the reconstruction of these nomads' history in the researches of given problem.

УДК 94(477.7) “17”(43.03)

Тетяна Подкупко

**ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
У ДОКУМЕНТАХ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

У статті показані основні засади чорноморської політики гетьмана Б. Хмельницького на підставі джерел середини XVII ст., в яких відбиті зміни акцентів і першочергові завдання цієї політики. Підкреслено геополітичну та економічну важливість вирішення чорноморської проблеми для Козацько-Гетьманської держави.

Історичні традиції вітчизняної чорноморської політики сягають у глибочінь століть. Передові представники української керівної еліти часто намагалися враховувати позитивний досвід попередників у розв'язанні складних питань державотворення. Мета цієї статті – показати основні засади чорноморської політики, закладені гетьманом Б. Хмельницьким. У джерелах середини XVII ст. відбито динаміку цієї політики, зміни акцентів і першочерговість завдань для Козацько-Гетьманської держави.

Переважна більшість документів Б. Хмельницького і дослідження різних аспектів його діяльності вже знайшли своє відображення в історіографії¹².

¹¹Порівняй Ростовцев М.И. Боспорское царство// ПАВ. – 1993. - №5. – С. 82 і Його ж. Сарматы// ПАВ. – 1993. - №5. – С. 92, прим.8.

¹²Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – С.Пб., 1903. – Кн. 4. – Т. 22.: Богдан Хмельницкий; Яворницкий Д. Источники для истории запорожских казаков: в 2-х томах. – Владимир, 1903; Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутч. – К., 1961; Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. – Львів, 1996. – Число 1. – С. 135-145; Гвоздик-Пріцак П. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо